

МОЖЛИВОСТІ ПІДРУЧНИКА ГЕОГРАФІЇ У ФОРМУВАННІ ПОШУКОВО- ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ

Л. А. Покась,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу навчання географії та
економіки Інституту педагогіки НАПН України,
e-mail: lilia.pokas@gmail.com*

Статтю присвячено вивченню можливостей підручника географії для формування пошуково-дослідницьких умінь та навичок учитися, здатності учнів користуватися набутими знаннями в умовах ринкових відносин. Представлено методику накопичення географічних знань шляхом практичного використання змісту підручника. Розкрито значну вагомість позатекстового компонента структурного змісту підручника для навчання в нових умовах. Продемонстровано зразки запитань і завдань пошуково-дослідницького характеру з курсу географії "Україна у світі: природа і населення" для формування компетентності учнів за допомогою підручника. Розроблено оптимальні психолого-педагогічні умови для здобуття нових географічних знань у контексті компетентнісного підходу в навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу.

Ключові слова: методика; навчально-виховний процес; учні; географія; шкільний підручник; формування; пошуково-дослідницька компетентність.

Постановка проблеми. Реформування вітчизняної шкільної освіти, орієнтованої на входження до європейського освітнього простору, стало ознакою сьогодення. Сучасна система освіти в Україні перебуває у стані, коли навчання у загальноосвітніх школах не відповідає запитам учнівської молоді, суспільним потребам та світовим досягненням людства [1, с. 641]. Динамізм сучасної цивілізації, зростання ролі науково-технічного прогресу, зміна людських пріоритетів, глобальна доступність до інформації потребують нової парадигми розвитку шкільної освіти. Отже, українська школа XXI ст. має забезпечувати випереджувальний характер освітнього розвитку особистості. У своїй науково-аналітичній доповіді з проблем удосконалення змісту загальної середньої освіти президент Національної академії педагогічних наук України академік В. Г. Кремень звернув увагу на зміст сучасної шкільної освіти, від

якого залежить якість. Аналіз якісних показників середньої освіти засвідчив, що результативність навчання учнів у цілому, тобто рівень успішності є критерієм оцінки якості. На навчальні досягнення учнівської молоді впливають методичні прийоми, методи, форми реалізації змісту навчального предмета. Нова модель розвитку шкільної освіти має бути націлена на індивідуальні здібності тих, хто навчається, із залученням їх до активної навчальної діяльності на компетентнісних підходах [4, с. 5]. Виникає протиріччя між зростаючими потребами учнів, суспільним запитом і сучасним реальним станом навчання, який неспроможний задовольнити ці потреби; між дидактичним потенціалом підручника географії у створенні навчального середовища для формування пошуково-дослідницької компетентності та відсутністю методичної системи, методичних розробок реалізації ідеї у процесі вивчення географії. Тому виникла потреба розглянути можливості оновленого шкільного підручника географії у формуванні умінь, навичок учнів та їх здатності практичного застосування набутого в контексті діяльнісного та компетентнісного підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема підручникотворення є актуальною для вітчизняної шкільної освіти у зв'язку з переходом на 12-річний термін навчання. Модернізація змісту навчання активно проводилася останнім часом: засідання круглих столів, науково-практичні конференції, обговорення на веб-конференціях, на форумах педагогів України, розробка Концепції сучасного підручника з географії для основної школи тощо. Багато наукових публікацій присвячувалося цій проблемі: В. Беспалько, Д. Зуєв, С. Кобернік, В. Корнєєв, О. Кравчук, Н. Матяш, П. Мороз, О. Надтока, Т. Назаренко, О. Нехомяж, О. Топузов та інші дослідники.

Інформаційне сьогодення диктує нові вимоги до здобуття знань. Інтернетна павутина підкидає інформацію великими обсягами і школа має навчити молодь відбирати потрібне, систематизувати, відшукувати, досліджувати, аналізувати. На перше місце виходить питання формування компетентності. Здобуті знання у школі мають слугувати людині довгий час, а то й упродовж життя. Проблемаю компетентності займаються українські педагоги: Л. Величко, М. Гриньова, П. Мороз, Г. Ссрова, А. Приходько, І. Рябуха, О. Савченко, С. Трубачева, О. Топузов та інші.

Формулювання цілей статті. Метою нашого аналізу — з'ясувати можливості підручника географії як інструментарію здобуття знань через формування пошуково-дослідницької компетентності учнів. Відповідно до мети були поставлені такі основні завдання:

- показати важливість підручника для формування пошуково-дослідницької компетентності у саморозвитку сучасної учнівської молоді;
- виявити можливості підручника для здобуття компетентності шляхом аналізу позатекстового компонента;
- з'ясувати методику реалізації пошуково-дослідницької компетентності через зміст підручника географії.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, зазначимо, що у перехідний період, коли вітчизняна шкільна освіта потребує нової парадигми розвитку, учень залишається бути центральною фігурою навчально-виховного процесу у школі. Проте роль особистості як у суспільному житті, так і у навчальному процесі змінилася. Внаслідок цього осучаснення методики навчання вимагає нових підходів до освітньої моделі. Аналіз державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів як суб'єктів освіти підтверджує спрямованість змісту шкільної освіти на реалізацію комунікативно-діяльнісного і компетентнісного підходів у навчанні та засвідчив перевагу діяльнісних результатів над знаннями [4, с. 5]. Нині молоді замало володіти знаннями, уміннями й навичками. Настала необхідність в розвитку компетенцій. Таким чином, формування компетентності, здатності учнівської молоді до самоорганізації, оновлення власної бази знань є велінням часу [2, с. 9].

Головним орієнтиром для учителя стає сучасна навчальна книга, яка перестає бути лише джерелом інформації. Нині вона являє собою дидактичний комплекс, певну цілісну систему. У структурі шкільного підручника є текстовий і позатекстовий компоненти. Як свідчить шкільна практика, роль їхнього впливу на здобуття предметної компетентності учнів значна, якщо вміло оперувати методикою навчання. У сучасній школі підручник традиційно виконує дві основні функції — є джерелом навчальної інформації та засобом навчання. Нині, у період модернізації шкільної освіти, гостро постає питання про передбачення змін у підручникотворенні, зумовлених європейською інтеграцією вітчизняної освіти. Інновації, які підказує життя, обов'язково потрібно спрямувати на позитивне придбання [5, с. 15–16]. І не важливо, якими підходами буде рухатися процес реформування, шкільний підручник буде в домінанті навчального процесу.

Процес розвантаження навчального змісту шкільних предметів, який обговорювався у березні 2015 р., спростив інформаційний зміст підручника і зміцнив його позиції як засобу навчання. Вагомо зросла частка позатекстового компонента у формуванні пошуково-дослідницької компетентності. У зв'язку із зростаючою

суспільною потребою у формуванні нової ціннісної української освітньої системи велика відповідальність покладається на педагогічну майстерність, методичну грамотність та творчий підхід учителя. Осучаснення традиційного уроку географії має базуватися на співпраці учителя й учня в інтеграції урочної та позаурочної діяльності. Навчально-виховний процес має вибудовуватися у вивченні географічних об'єктів, процесів та явищ в умовах практичної діяльності: навчального дослідження, активного пошуку. І якщо за основу навчання в дії візьмемо підручник як елемент дидактичного комплексу учня й учителя, то домінантою у ньому має стати позатекстова структурна одиниця. Для прикладу пропонуємо розглянути такий позатекстовий елемент підручника, як ілюстративний матеріал. У більшості підручників з географії він складається з різноманітних малюнків, якісних фото, яскравих слайдів, географічних тематичних карт, картосхем, схем, діаграм, графіків, таблиць тощо. Такий матеріал допомагає конкретизувати, пояснити, розкрити, доповнити текстову, тобто основну, частину підручника. Проте за нових умов розвитку шкільної освіти виконувати споглядальну функцію замало. Ілюстративний матеріал має бути дієвим, тобто спонукати до пошукової діяльності, аналізу, порівняння, формування умінь оперувати графічними зображеннями, "читати" легенду тощо. Поняття "пошуково-дослідницька компетентність" ми розглядаємо як готовність учня виконувати розумові та практичні дії, які відповідають пошуково-дослідницькій діяльності з використанням власних знань, життєвого досвіду й осмислення [3, с. 5].

Зупинимось на продуктивних завданнях, які передбачають трансформацію знань, просторове уявлення й мислення, пошук і засвоєння нових знань. Вони є дієвими і спроможні вплинути на формування пошуково-дослідницьких умінь, здобуття компетентності шляхом використання шкільного підручника. Елементи цієї роботи легко можна впроваджувати у структуру уроку географії основної школи. І не обов'язково на уроці проводити повноцінне навчальне дослідження, достатньо використати окремі його елементи, а саме: пошукові завдання, дискусійні питання, обмін думками, метод "вільного спілкування" у навчальних групах; створення проблемних навчальних ситуацій та їх вирішення, виконання частково-пошукових завдань, самостійно-пошукових робіт, творчих завдань, спостережень за елементами погоди, явищами, природними процесами, проведення лабораторних дослідів, експериментів, складання схем, порівняльних таблиць, плану до прочитаного параграфа, обробки матеріалів спостере-

ження тощо. Усе зазначене вище необхідно пов'язати з підручником. При цьому позатекстовий матеріал шкільного підручника географії і стане тим інструментом, що забезпечить продуктивну організацію формування пошуково-дослідницької компетентності учнів. Ми дотримуємося думки, що новий підручник має бути спрямований, і більшою мірою, на розвивальну функцію навчання, а не лише на навчальну.

Розвиток навчальних, практичних, пошукових, дослідницьких, картографічних умінь за допомогою підручника через пошукові завдання, творчі, навчальні дослідження з текстом має збуджувати зацікавленість до вивчення географії [2, с. 12]. Вирішення завдань компетентнісної направленості географічної шкільної освіти може здійснюватися за рахунок цілеспрямованої організації навчально-дослідницької роботи школярів, що спроможна забезпечити в навчанні зв'язок теорії з практикою, сформувати та розвинути загальнонавчальні й дослідницькі уміння та навички.

Для повноцінного залучення шкільного підручника у навчально-виховний процес, насамперед, необхідно створити педагогічні умови. Як свідчить власний досвід і шкільна практика апробації матеріалу, оптимальні умови впливають на якість результатів дослідження. Нами виокремлено педагогічні умови, що дадуть змогу формувати пошуково-дослідницьку компетентність учнів у роботі з підручником: організаційно-педагогічні, психолого-педагогічні та методичні.

Для формування пошуково-дослідницьких умінь роботи учнів зі шкільним підручником в організаційно-педагогічні умови ми включили наступні дидактичні елементи:

- підручник географії;
- процес навчання (урочний, позаурочний);
- форма навчання (індивідуальна, групова, парна);
- педагогічний контроль.

Психолого-педагогічні умови нашого дослідження складаються з:

- мотивації;
- ситуації "Радість успіху";
- елементів пошуку, відкриття.

Методичні умови формування пошуково-дослідницької компетентності

У підручнику дидактичний матеріал представлений:

- алгоритмічними прописами послідовних дій (для індивідуальної роботи);
- завданнями на згортуність інформації (для групової роботи);

- проблемними питаннями (для групової роботи) тощо [3, с. 6].

Творчо працюючий учитель географії має розглядати підручник як методичну систему, модель формування предметних компетентностей в урочний та позаурочний час. У методичну підготовку учитель має включити розробку різнопланових продуктивних завдань з підручником для систематичного їх використання. Окрім того, завдання пошуково-дослідницького характеру зазвичай є творчими і розробляються для індивідуальної, групової та парної роботи.

Наведемо приклади продуктивних завдань з курсу географії “Україна у світі: природа, населення” (8 клас) для роботи зі шкільним підручником.

1. Прочитайте текст параграфа про основні заходи щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля України, складіть таблицю “Природні та штучні природно-заповідні об’єкти моєї місцевості”.
2. Прочитайте текст параграфа про геоморфологічну будову України і систематизуйте матеріал у таблицю (зразок таблиці учитель показує).
3. Прочитайте текст параграфа про геоморфологічні дослідження території України в минулий і в наш час та складіть хронологічну таблицю.
4. Розгляньте слайди у підручнику про природу Українських Карпат та Кримських гір. Схарактеризуйте рослинність.
5. На території України велику площу займають чорноземи. Вони представлені такими типами, як чорнозем типовий, чорнозем звичайний, чорнозем південний. Знайдіть у тексті параграфа підручника пояснення (причину) такої різновидності чорнозему. Встановіть причинно-наслідкові зв’язки та покажіть схематично.
6. Покажіть схемою залежність живлення річки від кліматичних умов.
7. Опишіть за малюнком у підручнику природу Українського Полісся у вигляді есе.
8. Порівняйте за кліматосхемою у підручнику показники клімату Південного берега Криму та Закарпаття. З’ясуйте, у чому подібність і відмінність клімату цих двох регіонів України?
9. Проаналізуйте картосхему (або кліматодіаграму) у підручнику про клімат України. На вашу думку, чому напрями ізотерм не збігаються з ізолініями розподілу сумарної сонячної радіації?

10. Розгляньте у підручнику тематичну карту про природні зони України. Як ви думаєте, чому північна межа природної лісостепової зони представлена розірвано?

Запитання й завдання пошуково-дослідницького характеру формуються зі слів: описати, порівняти, з'ясувати, дослідити, скласти, описати, схарактеризувати, встановити причину, встановити зв'язок, визначити, узагальнити, систематизувати тощо.

Під час педагогічного експерименту було впроваджено у навчально-виховний процес з географії методику використання підручника та перевірено її доцільність й ефективність. Апробація розроблених продуктивних різнопланових завдань для роботи з ілюстративним матеріалом підручника географії засвідчила перевагу експериментальної методики над традиційною. Відповідно до отриманих результатів, варто зазначити, що завдяки експериментальній методиці відбувається осмислене формування пошуково-дослідницьких умінь, які швидко переростають в автоматичну дію, тобто навички, і на заключному етапі експерименту учні демонструють здатність володіння операційними прийомами у роботі з підручником. Проведений експеримент переконав, що знання учнів покращуються, з'являється інтерес до тем вивчення, зростає їхня пізнавальна активність, якщо під час класно-урочної системи навчання організовується різноманітна діяльність з підручником у формуванні пошуково-дослідницької компетентності. Встановлено, що новий тип підручника має унікальний теоретичний потенціал, дає можливість активізувати навчання; створює умови його осмисленості, а також інтелектуального та соціального включення шестикласників у нього, допомагає формувати компетентність в учнів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Відповідно до зазначеного вище, можемо зробити висновок, що для формування пошуково-дослідницької компетентності у педагогічній роботі потрібно користуватися методиками, які формують творчу, мислячу, здатну до наукового пошуку особистість учня, його самобутність і самоцінність, організовують навчання без примусу, розвивають стійкий інтерес до знань, потребу самостійного пошуку. Аналіз літературних джерел, шкільної практики переконує, що саме пошуково-дослідницькі дії, які пов'язані з гостротою сприймання навколишнього світу, увагою, пам'яттю, мисленням, спроможні викликати у людині інтерес до навчання, подарувати радість творчості, радість пошуку, радість пізнання, сформувати пошуково-дослідницьку компетентність. Результати нашого дослідження підтвердили, що своєрідним епіцентром

формування пошуково-дослідницької компетентності має бути шкільний підручник за умови, якщо методично грамотно застосувати його структурні компоненти у процесі навчання географії. Учитель географії має проявити творчий підхід під час методичної підготовки до сучасного уроку, у структурі якого обов'язковим прийомом є робота з навчальною книгою. Вдосконалення змісту шкільного підручника з географії наразі, як свідчить аналіз нормативних освітніх документів, відбувається на користь позатекстового компонента. У процесі систематичного та різнопланового використання позатекстового компонента підручник розкриває великі можливості для формування умінь вчитися на перспективу.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення критеріїв сформованості пошуково-дослідницької компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у процесі навчання географії.

Література

1. Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття") // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / упоряд. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя / О. О. Любар. – К. : Т-во "Знання", КОО, 2003. – С. 641, 642. – (Вища освіта XXI століття).
2. Надтока О. Сучасний стан та перспективи розвитку підручникотворення (На прикладі курсу "Географія материків і океанів") / О. Надтока // Географія та основи економіки в школі. – 2009. – № 11–12. – С. 9–12.
3. Покась Л. Формування дослідницької компетентності в учнів на уроках географії [Електронний ресурс] / Л. Покась. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/8267>.
4. Про зміст загальної середньої освіти: Науково-аналітична доповідь / за ред. В. Г. Кременя. – К. : НАПН України, 2015. – С. 5.
5. Топузов О. М. Дидактична прогностика в контексті теоретико-методичного забезпечення створення сучасного підручника [Електронний ресурс] / О. М. Топузов // Проблеми сучасного підручника. – 2014. – Вип. 14. – С. 12–20. – Режим доступу: <http://ipvid.org.ua/products/2014>.

References

1. Derzhavna nacionaljna proghrama "Osvita" ("Ukrajina XXI stolittja") // Istorija ukrajinsjkoji shkoly i pedaghoghiky : khrestomatija / uporjad. O. O. Ljubar ; za red. V. Gh. Kremenja / Oleksandr Opanasovych Ljubar. – K. : T-vo "Znannja", KOO, 2003. – S. 641, 642. – (Vyshha osvita XXI stolittja).
2. Nadтока O. Suchasnyj stan ta perspektivy rozvytku pidruchnykotvorennja (Na prykladi kursu "Gheoghrafija materykiv i okeaniv") / O. Nadтока // Gheoghrafija ta osnovy ekonomiky v shkoli. – 2009. – No 11–12. – S. 9–12.

3. Pokasj L. Formuvannja doslidnyckoji kompetentnosti v uchniv na urokakh gheoghrafiji [Elektronnyj resurs] / L. Pokasj. – Rezhym dostupu: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/8267>.
4. Pro zmist zaghaljnoji serednjoji osvity: Naukovo-analitychna dopovidj / za red. V. Gh. Kremenja. – K. : NAPN Ukrainy, 2015. – S. 5.
5. Topuzov O. M. Dydaktychna proghnostyka v konteksti teoretyko-metodychnogho zabezpechennja stvorennja suchasnogho pidruchnyka [Elektronnyj resurs] / O. M. Topuzov // Problemy suchasnogho pidruchnyka. – 2014. – Vyp. 14. – S. 12–20. – Rezhym dostupu: // <http://ipvid.org.ua/products/2014>.

Покась Л. А.

ВОЗМОЖНОСТИ УЧЕБНИКА ГЕОГРАФИИ В ФОРМИРОВАНИИ ПОИСКОВО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Статью посвящено изучению возможности учебника по географии для формирования поисково-исследовательских умений и навыков учиться, способности учащихся пользоваться приобретенными знаниями в условиях рыночных отношений.

Представлено методику накопления географических знаний путем практического использования содержания учебника.

Раскрыто значительную весомость позатекстового компонента структурного содержания учебника для обучения в новых условиях.

Продемонстрировано образцы вопросов и заданий поисково-исследовательского характера с курса географии "Украина в мире: природа и население" для формирования компетентности учащихся с помощью учебника.

Разработано оптимальные психолого-педагогические условия для приобретения новых географических знаний в контексте компетентного подхода в учебно-воспитательном процессе общеобразовательного учебного заведения.

Ключевые слова: методика; учебно-воспитательный процесс; учащиеся; география; школьный учебник; формирование; поисково-исследовательская компетентность.

Pokas L.

POSSIBLE TUTORIAL GEOGRAPHY IN SHAPING SEARCH AND RESEARCH COMPETENCE OF PUPILS

In article is considered relevance and importance of problems of formation of competence in studding geography. The Ukrainian education develops new model of training which has to conform to requirements of the present. Article is devoted to a scientific pedagogical problem about new opportunities of the modern school-book of geography.

The psychology and pedagogical analysis of the last publication on the chosen theme is carried out and the importance of the present matter at the

modern stage is opened. The author is interested in the methods of work with the school-book in action, in search and research. There is shown the methods of using school-book of geography for formation of abilities and skills to study.

The author claims that developing ability of pupils to use the acquired knowledge in the conditions of the market relations it is very necessary. The technique of accumulation of geographical knowledge is presented by practical use of the contents of the textbook. It is opened the considerable importance out of a text component of the structural contents of the school-book for studying in new conditions.

Samples of questions and tasks of search and research character at the rate of geography "Ukraine in the world of nature and population" for formation of competence of pupils by means of the school-book are shown. Productive tasks of a different kind are also practical. They are calculated on work with illustrative material of the school-book. Optimum psychology and pedagogical conditions for receiving new geographical knowledge in the context of competence-based approach in teaching and educational process of general education institution are developed.

It is presented pedagogical conditions which consist of organizational, psychological and methodical components. The main attention is paid new the potential of the school book. Influence of productive tasks of the search and research direction on formation of competence at pupils by means of the school-book is proved.

Prospects of further researches in this direction are defined.

Keywords: the technique; educational process; pupils; geography; school tutorial; formation; search and research competence.